

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

STUDENTLERDÍŇ ORATORLÍQ KOMPETENCIYASÍN RAWAJLANDÍRÍW

M.Abatova – *stajyor-oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: notiqlik kompetensiyası, talabalar, pedagogik mahorat, soʻz madaniyati, notiqlik sanati, fikr ifodalash, muloqot madaniyati, ovoz ustida ishlash, verbal va noverval muloqot, shaxsiy rivojlanish.

Ключевые слова: ораторская компетенция, студенты, педагогическое мастерство, культура речи, искусство риторики, выражение мыслей, культура общения, работа над голосом, вербальная и невербальная коммуникация, личностное развитие.

Key words: oratory competence, students, pedagogical skill, speech culture, art of rhetoric, expression of thoughts, communication culture, voice training, verbal and nonverbal communication, personal development.

Kirisiw. Tálim procesi insandı rawajlandırıw hám jámiyettiń rawajlanıwın támiyinlewde áhmiyetli ról oynaydı. Oratorlıq qábileti pedagoglardıń kásiplik iskerliginde úlken áhmiyetke iye bolıp, bul kónlikpe studentlerdi keleshekte isker pedagog sıpatında tayarlawda zárúr bolıp esaplanadı. Bul maqalada student jaslardıń oratorlıq kompetenciyasını rawajlandırıwdıń áhmiyeti hám usı boyınsha birqansha metodlar kórip shıǵıladı. Pedagogikalıq iskerlik tikkeliy sóylew mádeniyatı menen baylanıslı bolǵanlıǵı ushın, bolajaq pedagoglardıń, yaǵnıy, studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasını rawajlandırıw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

Oratorlıq óneri – awızeki hám jazba sóylewdi tıńlawshılardıǵa janlı, túsiniqli hám tásirli jetkerip beriw qábiletin iyelew haqqında túsiniq beredi. Oratorlıq qábilet quramalı ónerlerdiń biri bolıp, onı iyelew qunt, shıdam, ilimiy tájriybe talap etedi.

Ádebiyatlarǵa sholiw. Sóylew mádeniyatı pedagogtıń tiykarǵı kónlikpelerinen biri bolıp, oratorlıq qábiletin iyelew tek ǵana oqıtıwshınıń kásiplik sheberligin asırıp qoymay, onıń óz pikirini anıq bayan etiwine óz auditoriyası menen jaqsı múnásebet ornawına járdem beredi. Tariyxıy dereklerden, yaǵnıy, “Qabusnama hám “Qutadǵu bilig” shıǵarmalarında oratorlıq qábiletine tiyisli pikirler keltirilgen bolıp, bul ideyalar búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Hár bir shaxstıń durıs sóylewi hám sóz sheberligin arttırıwı haqqında kóplegen ádebiyatlarda maǵlıwmatlar keltirilgen bolıp, solardıń ishinde Kayqawıstıń “Qabusnama” shıǵarması eń áhmiyetli hám dáslepki shıǵarmalardıń biri esaplanadı. Ol bul shıǵarmasında sóylewshige násiyat tárizinde bir qatar pikirlerdi aytadı. Máselen, durıs sóylew haqqında bilay jazadı: “Adam sheber sózli hám sheshen bolıwı lazım. Ay balam, sen sheshen bolǵıl, biraq, jalǵan sóyleme. Tuwrı sóziń menen belgili bol, sebebi, bir waqta ilajsızdan-zárúrlikten jalǵan sóyleseń, ol keshirimli boladı. Hámme waqıt sóziń iras bolsın, jalǵanǵa usaǵan duwrı sózdi aytpaǵıl, irasqa uqsan jalǵan, jalǵanǵa usaǵan ırastan jaqsıdur. Sebebi bunday jalǵan sóz qabıllanadı. Jalǵanǵa usaǵan iras qabıllanbaydı, sheshen adam sonday insan bolsın, ol ne dese xalıqqa maqul bolǵay. Bilmegen ilimińnen sóylemegil, bunday ilimnen nan talap qılma. Eger sóz aytpaqshı bolsań sonday sóz ayt, sózińniń iraslıǵına hámme gúwaliq bersin. Aytqan sózińnen pushayman qılmaýın deseń, oylanbastan sóyleme. Suwıq sóz sóyleme, suwıq sóz bir tuqım, onnan dushpanlıq ónip shıǵadı” [2:123].

Tıldıń payda hám zıyanı haqqında Yusup Xas Hajiptiń “Qutadǵu bilig” shıǵarmasında bahalı pikirler bar. Olardan

ayırımlarında sózlerden paydalanıwda jaman sózlerden saqlanıw haqqında qosıq qatarlarında keltirip ótedi [3:34].

Qaraqalpaq xalıq sóz ónerin júdá qádirligen, onı meńgeriwge, úyreniwge talaplanǵan, sóz sheberleri bolǵan sheshenlerin júdá ardaqlaǵan xalıq. Ata-babalarımız zamanında sóz sheberleri dawdı sheshken. Sózdi tawıp sóyleytuǵın adamlar húrmet, izzette bolǵan. Bir ǵana Jiyrenshe sheshen haqqındaǵı áńgimelerdiń ózi buǵan ayqın misal bola aladı. Awızeki ádebiyatımızda dilwar qız jeńgeleri menen sheshen jigit aǵalarınń aytısları, dilwar qızlar menen jigitlerdiń sóz jarıstırıwları, sózge sheshenligi menen xandı jumsaǵan hayal haqqında áńgimeler saqlanıp qalǵan. Shayır T.Matmuratov ta óz qosıqlarında atababalarımızdıń qanday sózge sheshen, sheber bolǵanlıǵın aytıp ótedi [4:103].

Ol qosıq qatarlarında da oqıwshıda sózlerdi óz ornında sóylew, kerekli sózlerdi tawıp ayta alıw qábiletiniń qanshelli dárejede áhmiyetli ekenligin kórsetip bere aladı.

Sóylew barısında insanlarǵa tásir ete alıw hám olarda unamalı kózqaraslar qaldırıw ushın eń dáslep, tıńlawshını húrmet ete alıw, olardıń qálewini, sol waqıttaǵı hár túrli jaǵdayların hám pikirlerin esapqa alǵan halda sóz júritip biliw zárúr bolıp esaplanadı.

Batis álemi ekonomikalıq hám texnologiyalıq jaqtan jańa ashılıwlar dáwiri bolǵan XX ásirdegi psixologiyaǵa tiyisli kópshilikke arnalǵan qollanba avtorı Deyl Karnegidiń “Qarım-qatnas sırları” shıǵarması menen Shıǵıs Orta ásir musulman xalıqları oyanıw dáwiri, dáslepki túrkiy kórkem ádebiyatqa baylanıslı tariyxtan qalǵan esteliklerin salıstırıw, kitaplarındaǵı ulıwmalıq pikirlerdiń bir-birinen ayırmashılıqların analiz qılıw múmkin. Deyl Karnegidiń birinshi qaǵıydası “Adamlar menen mudamı jaqsı qatnasta bolıń” dep ataladı. İnsanlardıń seni ashıq júzlilik penen kútip alıwın qáleseńiz, adamlardıń jaǵdayınan xabar alıp turıwıńız kerek. Ol bul haqqında jáne de anıqlaw tárizde bilay deydi: “Eger biz adamlarda jaqsı tásirler qaldırmaqshı bolsaq hám sol arqalı ǵana olardı ózimizge qızıqtırwǵa urınsaq, hesh qashan shın júreктен dos taba almaymız. Eń jaqsısı, bunıń kerisinshe qılıw, yaǵnıy adamlar turmısı menen qızıǵıwımız kerek” [5:7].

Talqılaw hám nátiyjeler. Sóylew mádeniyatı hár bir shaxstıń ulıwma mádeniyatınıń bir bólegi. Sóylew mádeniyatı insanıń pikirlerin anıq, tuwrı, ápiwayı hám túsiniqli etip tıńlawshılardıǵa jetkiziwge járdem beredi. Bolajaq pedagoglar ushın, ásirese, qarım-qatnas mádeniyatın, sóylew mádeniyatın iyelew zárúr bolıp esaplanadı. Sóylew mádeniyatınıń názik qırların biliw, sózlerdiń tazalıǵına hám durıs aytılwına itibar qaratılıwı

kerek. Pedagog óz pikirlerin oqıwshılarga anıq hám ayqın jetkeriw arqalı joqarı nátiye kórsetkishlerine erise aladı [1:6].

Sóylew mádeniyatı jámiyettiń mádeniy rawajlanıwınıń millettiń ruwxıy jetiskenliginiń áhmiyetli belgisi sanaladı. Mámleketimizde ruwxıy aǵartıwshılıq reformalar – mámleket siyasatınıń baslı baǵdarı dep járiyalanǵan búgingi kúnde sóylew mádeniyatı máseleleri hár qashanǵıdan da aktual másele dep esaplanadı. Ózbekstan Respublikasınıń “Mámleketlik til” haqqındaǵı nızamı, “Bilimlendiriw haqqındaǵı” nızamı, “Kadrlar tayarlawdın milliy baǵdarlaması” hám basqa da hújjetlerde ruwxıy-aǵartıwshılıq, tárbiya, til máselelerine ayırıqsha itibar berilgen. Hár qanday adam eń dáslep, óz ana tiliniń haqıyqıy mamanı bolıwı kerek. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov Ózbekstan Respublikası Oliy majlisiniń 1997-jıl 29-avgusttaǵı IX sessiyasında sóylegen sózinde “Óz pikirin erkin, ana tilinde shıraylı hám anıq bayanlay almaytuǵın qánigeni, ásirese, basshı orında otırǵanların búgin túsiniw de, aqlaw da qıyn!” dep atap ótedi. Sóylew mádeniyatı – házirgi til iliminiń aktual máseleleriniń biri. Bul másele sheshiw ulıwma mádeniyatımızdı rawajlandırıw, sonday-aq, joqarı oqıw orınlarında, orta arnawlı oqıw orınlarında, orta mekteplerde sabaq ótiw procesin jaqsılaw menen de baylanıslı. Sheshenlik óneri sırların úyreniw, óz pikirin bayanlawda til quralların kerekli orınlarda durıs qollanıw, barlıq tarawlarda xızmet etiwshi hár bir adam ushın turmıs zárúrliǵı dep esaplanıwı kerek.

Studentlerde sóylew mádeniyatın rawajlandırıw – bul tek is júzindegi jetiskenligin asırıw emes, olardıń ómir jolların da jetiskenliklerge toltırıw bolıp esaplanadı. Bul haqqında Berdaq Gargabay ulı óz qosıqlarında bahalı pikirler bildirgen [6:15]. Al, “Oylanba” qosıǵında bolsa sóylew ádebi haqqında qosıq qatarlarında keltirip ótken [6:52].

Studentlerde oratorlıq qábiletin rawajlandırıwda tómendegi metodlardan paydalanıwǵa boladı.

1. “Tekst penen islesiw” metodı. Bunda studentler jup-jup bolıp bólinip aladı hám eki studenttiń biri kólemi 50-60 sózden ibarat tekstti oqıydı. Ekinshi student bolsa esitken teksttegi gáplerdi qaytalap aytıwı kerek boladı. Bul metod arqalı studentlerdiń diqqat penen tıńlaw, tez hám anıq juwap beriw qábiletleri rawajlanadı.

2. “Oylap tabıw” metodı. Bul metodta studentlerdiń biri taxtaǵa shıǵadı hám ózi qálegen waqıya haqqında ayıp baslaydı. Waqıyanıń yarımında toqtap, tıńlap otırǵan studentler waqıyanı shamalap dawam ettiriwi kerek boladı. Tıńlawshılardıń pikirleri esitilgenen soń, taxtadaǵı student

óz waqıyasınıń juwmaǵın aytadı. Bul metodtıń paydası bolsa, studentlerde ayılajaq pikirin anıq rejlestirip, tıńlawshını ózine qarata alıw hám improvizaciyalıq qábiletin asırıwǵa járdem beredi.

3. “Maqtanaman” metodı. Bul metodta student ózi haqqında qısqasha biraq, tásirli etip unamlı tárepleri menen qosa sóylep beriwı kerek. Ol ózin tanıstırıwı hám qanday qábiletleri bar ekenligi haqqında sóylep beredi. Bunda studenttiń ózine bolǵan isenimi artadı, Auditoriyanı ózine qarata alıw hám ózin kórsete alıw qábiletleri rawajlanadı.

Ulıwma alıp qaraytuǵın bolsaq, studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw ushın olardıń sóz baylıǵın asırıw, dawıs ústinde islew usılların úyretiw lazım. Student jaslarda oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw búgingi kúnde pedagogikalıq tálimniń áhmiyetli baǵdarlarınń biri bolıp esaplanadı. Oratorlıq qábiletler tek ǵana tálim procesinde emes, keleshekte pedagog sıpatında professional is júrgiziwde de joqarı nátiyjelerdi kórsetiwde xızmet qıladı. Sonıń ushın studentlerde sóz mádeniyatın rawajlandırıw, olardıń pikirlerin anıq, logikalıq jaqtan hám tásirshenligi jaǵnan jetkilikli dárejede bayanlay alıw qábiletlerin rawajlandırıwǵa óz aldına itibar qaratıwımız kerek. Oratorlıq ónerin úyreniw tek bilim hám ónerdi úyreniw ǵana emes, jeke rawajlanıwdıń da áhmiyetli sebeplerinen biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan, tálim processlerinde bul baǵdarda iskerlikti sistemalı hám metodikalıq tiykarda shólkemlestiriw talap etiledi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, studentler arasında oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw, kásiplik hám jeke rawajlanıwına xızmet etedi. Oratorlıq óneri oqıtıwshı iskerliginiń ajıralmas bir bólegi bolıp, studentlerdi pedagogikalıq processke tayarlawda úlken ról oynaydı. Sonıń menen birge, sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwı, studentler pikirin anıq hám tásirli logikalıq jaqtan da durıs ańlatıwǵa kómeklesedi. Bul bulsa olardıń keleshekte jetik kadr bolıwında áhmiyetli sebeplerdiń biri bolıp xızmet etedi. Usı orında usınıs sıpatında keltirip ótiwimiz kerek, joqarı oqıw orınlarında arnawlı oratorlıq óneri boyınsha ámeliy shınıǵıwlar kóbeytiliwi, talabalar ortasında sóz sheshenligi boyınsha jarıslar shólkemlestiriliwi, sabaqlarda interaktiv metodlardan keń paydalanıwı máxsetke muwapıq boladı. Bunnan tisqari, studentler ushın dawıs ústinde islew hám auditoriyanı ózine tarta alıw boyınsha sheberlik sabaqları ótkeriliwi kerek. Sonıń menen birge, oratorlıq boyınsha eski hám zamanogóy derekler tiykarında oqıw dástúrlerin bayıtıw da úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Suyunov J.Sh., Tashmatov O'. Notiqlik san'ati va nutq madaniyati. – Toshkent: «Fan», 2010, 6-b.
2. Унсурулмаолий Қайқауыс Қабуснама. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1987, 123-б.
3. Уринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. –Тошкент: «Ўқитувчи» 1982, 34-б.
4. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1986, 103-б.
5. Deyl Karnegi. Muomala sirlari. –Toshkent: «Navro'z», 1992. 7-b.
6. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

REZYUME. Mazkur maqolada talaba yoshlarda notiqlik kompetensiyasini rivojlantirishning ahamiyati va so'z madaniyatini o'rganish usullari to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается значение развития ораторской компетенции у студентов и методы изучения культуры речи.

SUMMARY. This article talks about the importance of developing oratory competence in young students and methods of learning speech culture.